

АНАЛІЗ МОВЛЕННЯ ЯК ЗАСОБУ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

Ю.А. Паскевська,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології
Запорізького національного університету

У статті представлено підходи до аналізу та розуміння психології мовлення, особливостей його функціонування. Зроблено акцент на прикладному аспекті знань психології мовлення та його провідної ролі у професійній діяльності психологів.

Ключові слова: мислення, мовленнєва взаємодія, мовленнєва компетентність, психологічне консультування, професійна діяльність, свідомість.

В статье представлены подходы к анализу и пониманию психологии речи, особенностей ее функционирования. Сделан акцент на прикладном аспекте знаний психологии речи и ее ведущей роли в профессиональной деятельности психологов.

Ключевые слова: мышление, речевое взаимодействие, речевая компетентность, психологическое консультирование, профессиональная деятельность, сознание.

Мовлення, як відомо, виступає умовою комунікації як форми взаємодії людей. Взаємодія, зокрема, мовленнєва взаємодія пронизує весь процес психологічного консультування. І тому, звичайно, формування й розвиток мовленнєвої компетентності були б неможливими без такого важливого когнітивного процесу як мовлення. Враховуючи фахову приналежність мовлення, зауважимо, що прикладний аспект знань психології мовлення, особливостей його функціонування дозволяє психологу краще зрозуміти те, що говорить клієнт. Здійснюючись в процесі професійної взаємодії, різні функції мовлення допомагають осягнути внутрішній прихований або викривлений досвід клієнта, сприяють вибору найбільш дієвих його форм. В контексті нашого дослідження звернемось до розгляду мовлення як засобу спілкування, виходячи із його провідної ролі у професійній діяльності психологів.

Поняття мовлення є міждисциплінарним, воно охоплює не тільки психологічний, а й лінгвістичний аспект, тому потребує уточнення. Вивчення цієї проблеми започатковано у психолінгвістиці. Подальша інтенсифікація досліджень у цій сфері зумовила процес зміни основних напрямків наукового аналізу. Поступово мовлення, мовленнєва дія стали об'єктом пильної уваги не лише психолінгвістики, а й психології. В розробку проблем психології мовлення, мовленнєвої дії значний внесок здійснено М.М. Бахтіним, О.Ф. Бондаренком, Л.С. Виготським, М.І. Жинкіним, І.О. Зимньою, О.Г. Ковальовим, О.Ф. Копйовим, О.М. Леонтевим, О.Р. Лурією, В.О. Семиченко, Т.М. Ушаковою та іншими зарубіжними й вітчизняними дослідниками. Проте принципова розмаїтість підходів до вивчення сутності, структури та основних закономірностей мовлення є підґрунтям для виділення різноманітних його характеристик та компонентів.

У вітчизняній психології існує безліч визначень мовлення та підходів до його опису. Так, наприклад, мовлення: це – фонація, говоріння, текст, спілкування. Досліджуючись в різних контекстах, мовлення розуміється як певна діяльність людини, як безпосередній процес спілкування, що здійснюється засобами мови. В інших випадках мовлення є те, що виступає кінцевим результатом цього процесу. Разом із тим, найбільш поширеним є визначення мовлення як акту індивідуального користування мовою, процесу вираження думок, почуттів, волевиявлень за допомогою мови в процесі спілкування (В.А. Артемов, С.Л. Рубінштейн).

Перші спроби виокремити мовлення як самостійний предмет психологічного аналізу сягають часів В. Вундта, В. Гумбольдта, Ф. де Соссюра, Г. Штейнтала. Саме в цей період утворилось історичне розмежування предмету дослідження психології та психолінгвістики. Тенденція їх розмежування, на наш погляд, є наріжним каменем у професійному сприйнятті мовлення. Підсумком такого наукового розділення стало те, що психологія вивчає процеси говоріння, мовлення та мову, онтологія якої проявляється в цих процесах, психолінгвістика ж

вивчає мову як систему, трактуючи її в матеріальному або ідеальному аспектах, але не ставить за мету вивчати реалізацію цієї системи.

Розкриваючи природу мовлення, мовленнєвої здатності та виходячи із лінгвістичного розуміння, В. Гумбольдт визначав мовлення як своєрідну активність (діяльність) [6]. Дж. Грін, розглядаючи проблему співвідношення понять «мовна здатність» і «мовна активність», зазначає, що перша відноситься до галузі лінгвістики, а друга – до галузі психології. Автор зазначає, мовна здатність є такою, що складає здатність говорити, а мовна активність розглядається як процес, який відбувається при реалізації цієї здатності у мовленнєвій діяльності [14]. На думку Н.Хомського, мовна здатність визначає мовну активність. Згідно з позицією науковця, це певні вроджені «універсальні» механізми, які спрямовують перші кроки дитини при засвоєнні мови [15].

Специфічність мовлення, на думку О.М. Леонтьєва, розкривається крізь призму двох її сторін: зовнішню (фазичну) та внутрішню (семантичну) [10]. Формальна та змістовна сторони мовлення не лише не відірвані одна від одної, але й нібито йдуть одна за одною у розвитку та складають єдину лінію розвитку мовлення і слова. Така єдність розвитку слова є, разом із тим, єдністю розвитку мовленнєвої та смислової діяльності [10, с. 38].

Всі психічні процеси активно і своєрідно взаємодіють в структурі, однак мова й мовлення посідають окреме місце, значний внесок у рішення взаємовідношення яких було зроблено Л.С. Виготським [4]. Саме мовлення посідає провідну роль в супроводженні всіх інших психічних явищ, пронизуючи та пов'язуючи їх в єдине ціле. Подібне розуміння викладено у працях В.А. Семиченко, Т.М. Ушакової, де мовлення, як підкреслюють автори, є важливою складовою психічного життя людини. За своєю психологічною сутністю воно є перетворення неусвідомлюваного в свідоме. У цьому разі, людина усвідомлює лише ті сторони власного психічного життя, які набули своєї форми у слові. Уявлення, яким у момент появи не була надана відповідна словесна форма, зникають. Сфера передсвідомого, що становить собою відчуття та інтуїцію, готує необхідний психічний матеріал, що найменуючись, стає мовленням. Отже, мовлення, наголошує С.І. Болтівець, не є самодостатньою здатністю, яка може бути сформована окремо від інших сфер психічного життя особистості [2, с. 67]. Як зазначає дослідник, акт мовлення є перетворенням пережитих почуттів і уявлень у форму слів і зв'язних висловлювань, а отже – надання символічної форми власного досвіду. Тому розвиток професійного мовлення майбутніх психологів в період навчання у вищій школі, на нашу думку, має безсумнівно враховувати процес перетворення уявлень у систему суспільно значущих мовних символів та вирізнятися у індивідуально-значущих мовних символах.

Звертаючись безпосередньо до аналізу сутності мовлення, слід насамперед визначити співвідношення мовлення з іншими психічними явищами. Особливе місце в ряду досліджень з даного питання займають наукові праці О.Р. Лурія [11]. Автор запропонував при вивченні вищих психічних функцій враховувати роль мовленнєвого фактору у зв'язку з ідеєю про мовленнєву основу організації будь-якого психічного розвитку.

Посідаючи особливе місце серед когнітивних процесів, мовлення, перш за усе, філогенетично, історично і онтогенетично пов'язується із розумовими процесами та формується разом із ними. На специфічні відмінності мови й мовлення у своїх роботах вказують М.І. Жинкін, О.О. Леонтьєв. Проте, Ф. де Соссюр перший протиставив «мову» та «мовлення» як соціальне та індивідуальне, як потенційне та таке, що реалізується, як стійке та змінне, зробивши неоднорідність цих мовних явищ предметом широкого огляду (Ф.де Соссюр, 1977). В розумінні М.І. Жинкіна, мовлення не є простою маніфестацією мови, а має власну структурну та функціональну специфіку [7]. Згідно з П.П. Ломтевим, мова й мовлення не різні явища, а різні сторони одного явища (П.П. Ломтев, 1961, С. 70). Мовлення є певним пізнавальним процесом, тоді як мова є системою засобів мовленнєвої діяльності. Проте, мовлення як фактор індивідуального життя людини без засвоєння певної мови є неможливим.

Особливий інтерес викликає співвідношення мовлення й мислення. Мовлення найтісніше пов'язане із мисленням і без нього у вищих своїх формах не існує. Сучасні психологічні дослідження свідчать про діалогічний характер мислення людини і, зокрема, її внутрішнього мовлення. Мисленнєва дія, думка часто розгортається як таке зіткнення різних позицій і підходів, яке знаходить своє відображення і у внутрішньому мовленні. Внутрішнє мовлення, за Л.С.Виготським, – це мислення чистими значеннями. Проте, воно все одно не збігається з думкою, тому що не збігаються одиниці мислення і мовлення. Мовлення у нормі завжди осмислене, а мислення здійснюється на мовній основі. Як наголошує О.О. Леонтьєв, мовлення не є простою вербалізацією, пошуком або підклеюванням словесних ярликів до мисленнєвих

сутностей, а є творчою інтелектуальною діяльністю. Слід додати, що мова є основним поширеним засобом передачі думок. За допомогою мови людина усвідомлює й розуміє свої думки. В численних працях Л.С. Виготського [4], в котрих ставиться питання щодо відношення думки до слова, слово розглядається як таке, що містить єдність звуку й значення, а також містить в собі всі основні якості, притаманні мовленнєвому мисленню загалом. Значення, за вітчизняним психологом, можливо водночас розглядати як явище, мовленнєве за своєю природою, і як явище, яке належить до сфери мислення. Воно є одиницею мовленнєвого мислення [4]. Розвиваючи за О.М. Леонтьєвим та О.Р. Лурією точку зору Л.С. Виготського, П.Я. Гальперін створив поетапну теорію формування розумових дій, у якій мовлення розглядається як вагомий етап оволодіння знаннями і формування мисленнєвих операцій [5].

Л.М. Веккер, в свою чергу, підкреслював, що людське мислення є процесом, що безперервно здійснює перевід інформації з власної психологічної мови просторово-предметних структур, тобто з мови образів, на психолінгвістичну, символічно-оперативну мову, представлену мовленнєвими сигналами (Л.М.Веккер, 1998). Близькі за змістом ідеї про «двомовність» механізму людського мислення, яке реалізується одночасно в двох ланках: предметно-зображувальному коді (внутрішня мова) та мовно-рухательному коді (експресивна мова), висував М.І. Жинкін [8].

Великого значення співвідношенню мовлення і мислення надається у працях С.Л. Рубінштейна. Досліджуючи це співвідношення, автор зазначає, що слово виражає узагальнення, при цьому, воно є формою існування понять й думки. Мовлення генетично виникло разом із мисленням у процесі суспільної практики [12]. За визначенням В.О. Семиченко, мовлення є формою існування внутрішніх мисленнєвих дій і саме тому процес інтеріоризації (перетворення зовнішніх дій у мисленнєві), проходячи ряд етапів, обов'язково завершується етапом, коли дія коментується та контролюється вже за допомогою мовлення не зовнішнього, а внутрішнього [13].

Важливим складником у роботі практичного психолога, який найтісніше пов'язаний із створенням текстів, що містить виражену специфічними засобами мови інформацію, набуває не просто осмислення, а творче осмислення, яке потім розгортається у мовленні. Тому, мовленнєво-мисленнєва креативність визначається нами вагомим показником рівня розвитку мовленнєвої здібності практичного психолога, який віддзеркалюється у якісному функціонуванні мовленнєвої діяльності.

Аналізуючи психологію мовлення, багато дослідників сходяться на думці, що розвиток свідомості нерозривно пов'язаний із мовленням (О.О. Леонтьєв, О.М. Леонтьєв, О.Р. Лурія). Розглядаючи різні аспекти проблеми мови й свідомості О.Р. Лурія наголошував на тому, що слово, мовлення займає центральне місце у формуванні людської свідомості. Поділяючи цю позицію, О.М. Леонтьєв висловлює думку про те, що індивідуальна свідомість кожної людини, завдяки мовленню, не обмежується особистісним досвідом, особистісним спостереженням, підпитується та збагачується суспільним досвідом. Наголошується, що процес присвоєння суб'єктом предметного світу у формі його свідомого відображення реалізується шляхом трансформування продукту діяльності завдяки функціонуванню мови. Символічна, стійка природа мови дозволяє не тільки породжувати та відтворювати свідомість у комунікативних процесах, але й забезпечувати збереження цілісних культурних пластів і кодів свідомості у соціумі [3].

Структури свідомості, на думку О.Р. Лурії, виступають у знаковій формі як «відображення відображення». «Великий вигравш людини, яка володіє розвиненою мовою, полягає у тому, що світ подвоюється. За допомогою мови, людина може мати справу із предметами, які безпосередньо не сприймаються й не складають її власного досвіду. Отже, людина має подвійний світ» [11, с. 37].

С.Л. Рубінштейн вказував на те, що мовлення є формою існування свідомості для іншого, яка служить засобом спілкування з ним, а також формою узагальненого відображення дійсності [12]. Таким чином, зв'язок свідомості та мовлення є тіснішим, необхідним: без мовлення немає свідомості.

Мова як прояв людського духу, як безперервну дію духу на членороздільний звук, засобами якого виражаються думки описував В. Гумбольдт [6, с. 40]. Відповідно, мову він визначав не як мертвий продукт, а як акт її постійного народження. Немає нічого глибокого, тонкого і багатооб'ємного у психіці людини, що не переходило б у мову. З іншого боку, дослідник звернув увагу на розуміння відмінностей мови не як різних позначень одного й того ж предмету, а як його різного бачення, вводячи у цьому контексті важливе поняття мовної свідомості народу [6, с. 9].

Спираючись на теоретичне підґрунтя викладених наукових поглядів М.М. Бахтіна, Л.С. Виготського, О.О. Леонтьєва, О.Р. Лурія, Т.М. Ушакової та багатьох інших дослідників, можна дійти висновку, що мовлення як своєрідна діяльність посідає провідну роль в структурі і

механізмах психічної діяльності, у процесі психічного розвитку людини. Укажемо на те, що розвиток мовлення внутрішньо пов'язаний із розвитком мислення, що відбито у реальній єдності з ним, а також із розвитком свідомості загалом. Визначимо вихідні підходи до розуміння мовлення.

Традиційним для вітчизняної психології є аналіз мовлення у контексті загальнопсихологічної теорії діяльності, яка інтерпретує діяльність як реальний процес, що складається із сукупності дій та операцій, а основну відмінність між видами діяльності вбачає у специфічності їх предметів. На думку О.М. Леонтьєва, людська діяльність не існує інакше, як у формі дії або ланцюга дій [9]. Разом із народженням дії як головної одиниці діяльності людини, виникає й основна, суспільна за своєю природою одиниця людської психіки – розумний смисл для людини того, на що направлена її активність. Більше того, з'являється й можливість позначення, презентації самого предметного світу, що реалізується за допомогою мови та внаслідок чого виникає свідомість як відображення дійсності шляхом мовних значень. За влучним виразом Л.М. Веккера (1998, с. 607), мовленнєва дія є окремим випадком дії, а мовленнєва діяльність являє собою окреме вираження загальних принципів організації людської діяльності, додамо й професійної діяльності практичного психолога.

Розгляд мовлення в якості специфічного різновиду людської діяльності означає фіксування, з одного боку, її психологічного змісту (тобто предмета, засобів, продукту і результату, специфічних для мовленнєвої діяльності) і потреби як передумови будь-якої діяльності. З іншого боку, такий підхід припускає аналіз процесуальної сторони (фазовості) і зовнішньої структури (чи операціонально-мотиваційних планів діяльності за О.О. Леонтьєвим) [9].

В контексті основ теорії мовленнєвої діяльності, сформульованих О.О. Леонтьєвим, остання визначається автором як окремий випадок, основний вид знакової діяльності, що логічно і генетично передує іншим її видам [10]. При цьому підході, зазначається далі, структура мовлення співпадає із структурою дії, а саме містить: наявність специфічної (самостійної або підпорядкованої) цілі; наявність специфічної мотивації; нормативність, що виявляється у факті соціального контролю за перебігом і результатом акту спілкування; результативність – міра збігу досягнутого результату з метою. Проте вчений наголошує, що понятійний зміст термінів «мовлення» та «мовленнєва діяльність» є різним. Мовленнєва діяльність або мовленнєва дія є спеціалізованим використанням мовлення для спілкування. Тоді ж як мовлення є потенційним компонентом будь-якої діяльності. Визначаючи мовлення як особливий та надто складний вид діяльності, В.О. Семиченко вказує, що воно, разом із тим, є складним процесом відображення дійсності у спеціальних символічних формах [13, с. 3].

Інше тлумачення мовленнєвої діяльності передбачає запропонований І.О. Зимньою підхід до дослідження мовленнєвих процесів із точки зору теорії діяльності: а) трактування мовленнєвої діяльності не по відношенню до мовлення, а до процесу видачі і прийому повідомлення і б) визначення мовлення не як вираження думки чи навіть спілкування, а як способу формування і формулювання думки за допомогою мови в процесах говоріння, слухання, мова ж є знаряддям, за допомогою якого ці думки отримують остаточне оформлення [7]. Отже, автор визначає мовленнєву діяльність як активний, цілеспрямований, мотивований, предметний (змістовний) процес видачі і прийому сформованої і сформульованої за допомогою мови думки, спрямований на задоволення потреби людини в процесі спілкування.

Досліджуючи мовленнєву діяльність в контексті «прийому-переробки-видачі інформації» М.І. Жинкін, наголошує на формуванні вміння творчої інтерпретації здобутого змісту та наступного створення усного чи письмового мовленнєвого висловлювання, таким чином, виділяючи актуальність поняття власне про саму інформацію, що здобувається, переробляється та видається [7]. Окрім того, мовленнєва діяльність є індивідуальним процесом кодування та декодування інформації у тій чи іншій мовній формі. Відомі вітчизняні психологи Л.С. Виготський, О.О. Леонтьєв, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн є спільними у тому, що мовлення як мовленнєва діяльність може виступати у вигляді цілісного акту діяльності або ж у вигляді мовленнєвої дії і характеризується цілеспрямованістю, а також складається з декількох послідовних фаз: орієнтування, планування, реалізації та контролю. Згідно з цими фазами здійснюється кожна конкретна мовленнєва дія.

Дотримуючись цього підходу, мовлення ми розглядаємо як вагомий інструмент мовленнєво-мисленнєвої діяльності практичного психолога, та визначаємо його як фахову складову в структурі професійної підготовки і, зокрема, мовленнєвої підготовки у вищій школі. До того ж, за Г.С. Костюком, мова є носієм пізнаного і, разом із тим, знаряддям пізнання нового (Г.С. Костюк, 1989).

У сучасній психологічній науці поряд із діяльнісним підходом чітко визначився й інший, який припускає розгляд, передусім, мовленнєвого акту як події мови, спілкування, тобто активної соціальної взаємодії. Такий підхід активно розроблявся ще у 20-30-ті роки М.М. Бахтіним та Л.С. Виготським. Природним є використання положень цього підходу у нашому дослідженні, оскільки основний зміст професійної діяльності практичних психологів складає саме мовленнєва взаємодія із клієнтом.

Теоретико-методологічні ідеї Л.С. Виготського містять положення про мовленнєве спілкування як єдність спілкування й узагальнення та знакової опосередкованості процесу спілкування [10]. Дійсною ж реальністю мови-мовлення, за М.М. Бахтіним, є не абстрактна система мовних форм, є не ізольоване монологічне висловлювання, і не психофізіологічний акт його здійснення, а соціальна подія мовленнєвої взаємодії [1, с. 113]. Реальною одиницею мовленнєвого спілкування він вважав висловлювання, а одиницями мови як системи – слова та речення. З огляду на це положення, мінімальною цілісною одиницею мовленнєвого спілкування та впливу є висловлювання [1].

Не менш відомою є й психолінгвістична лінія розуміння мовлення. Оригінальний і вагомий вклад у розробку проблеми психології мовлення внесли психолінгвістичні дослідження Ч. Осгуда, Дж. Мілера, Н. Хомського. Так, у працях Ч. Осгуда, Дж. Мілера викладається підхід співвідношення мовлення із теорією інформації. Дж. Мілер наголошував на єдності процесів сприйняття та виробництва мовлення, що є відмінним від позиції Ч. Осгуда, а також є важливим кроком для подальшої реалізації уявлень про мовленнєву діяльність [14]. У запропонованих моделях комунікації виділяють компоненти комунікації, умови та засоби комунікації, мовні структури та правила, організацію і стиль висловлювання, його смисловий та семантичний зміст тощо. Н. Хомський розробив теорію трансформаційної граматики глибинної структури висловлювання [15]. Отже, сучасна психолінгвістика орієнтується на опис процесів перетворення смислової інформації. Крім того, пильна увага приділяється аналізу процесів становлення та функціонування мовної свідомості, що безпосередньо відбивається у мовленнєвій діяльності людини.

Аналіз наукових джерел свідчить про існування варіативності підходів до дослідження мовлення, які розглядають його в різноманітних напрямках. У психологічній науці проблема мовлення визначається однією з центральних, що зумовлює неоднозначність трактування мовлення. Воно розуміється як процес висловлення думок, почуттів засобами мови у процесі спілкування; як процеси говоріння; як «двостороннє взаємне спілкування»; як процеси слухання та говоріння. У нашому дослідженні ми виходимо із розуміння мовлення як форми спілкування, яка склалася історично в процесі матеріальної перетворюючої діяльності людей і опосередкована мовою як системою засобів мовленнєвої діяльності. Разом із тим, цілком зрозуміло, що мовлення виявляється у багатобічній єдності з мовою.

Зазначимо, що модель мовленнєвого процесу науковці розглядають як багаторівневу ієрархічну систему, яка знаходить своє втілення у трьох рівнях: рівень відносно елементарних внутрішньо мовленнєвих операцій, пов'язаних із використанням лексичних елементів у мовленні; рівень оперування логіко-граматичними, синтаксичними понятійними структурами, вербальними кліше; рівень комунікативних процесів, які забезпечують спілкування. Останній рівень містить особистісний, прагматичний, ситуативний – найбільш складний за своєю організацією. Отже, нам вважається можливим розуміти мовлення як динамічний, змістовний та суб'єктивно обумовлений процес смислоформування у вербальному спілкуванні.

Отже, мовлення виступає в якості важливого елементу фахової підготовки майбутніх психологів, яке сприяє формуванню їх професійної культури. Поза сумнівом, ці особливості є не лише необхідною складовою розв'язання проблеми професійного мовлення психолога, а й умовою ефективності його роботи. Адже, взаємодія психолога із клієнтом в усіх психологічних моделях консультування та психотерапії об'єктивується у мовленні, яке у психоаналізі виступає як дискурс іншого, для представників когнітивно-біхевіоральних шкіл як стимул (зовнішній для біхевіористів, та зовнішній або внутрішній для когнітивістів), а для гуманістичної психології є, передусім, смыслом вищої потреби, що стоїть за знаком. Рівень володіння мовленням тих фахівців, діяльність яких ґрунтується на безпосередній мовленнєвій взаємодії, визначається такою категорією як мовленнєва компетентність. Це повною мірою стосується й професії психолога.

Література

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
2. Болтівець С.І. Психогігієнічні норми особистісного розвитку учнів: мовленнєвий аспект / С.І. Болтівець // Проблеми загальної та педагогічної психології. – Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К., 2003. – Т.5. Ч.4. – С. 57-69.
3. Бондаренко О.Ф. Аналіз недирективного висловлення / О.Ф. Бондаренко // Мовознавство. – 1990. – №5. – С. 16-20.
4. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти т. / Л.С. Выготский // Под ред. А.Б.Запорожец. – М.: Педагогика, 1984. – 432с.
5. Гальперин П.Я. О методе поэтапного формирования умственных действий / П.Я. Гальперин // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии: Работы советских психологов периода 1946-1980 г.г. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 97-101.
6. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт – М., 1984.
7. Жинкин Н.И. Механизмы речи / Н.И. Жинкин – М.: Наука, 1958. – 370 с.
8. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации / Н.И. Жинкин – М.: Наука, – 1982. – 159с.
9. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / Леонтьев А.Н. - М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
10. Леонтьев А.Н. Психология речи (неизданная лекция 1935 года) / А.Н. Леонтьев // Мир психологии. – 2003. – №2 (34). – С. 31- 41.
11. Лурия А.Р. Язык и сознание / А.Р. Лурия– Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 416 с.
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн – СПб.: Питер, 1999. – 720 с.
13. Семиченко В.А. Психология речи: Учеб. пособие / В.А. Семиченко – К.: Магистр - S, 1998. – 112 с.
14. Слобин Д. Психолингвистика / Д. Слобин, Дж. Грин. – М.: Прогресс, 1976. – 351 с.
15. Хомский Н. Язык и мышление / Н. Хомский – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 122 с.